

НОВІ ЯВИЩА У ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНОМУ ВЖИВАННІ ПРОТИСТАВНИХ СПОЛУЧНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

У статті досліджено зміни у функціонуванні найуживаніших протиставних сполучників у мові української преси та художньої літератури кінця XX – початку XXI століть, обґрунтовано слабку семантико-синтаксичну спеціалізацію протиставних сполучників та визначено їхні транспозиційні можливості.

Ключові слова: *протиставні сполучники, транспозиційна семантико-синтаксична сфера, складносурядні речення, парцельовані конструкції, приєднувальні речення.*

В українській граматиці протиставні сполучники переважно виділяли в окрему групу сурядних сполучників [13: 156 – 173; 16: 516] або ж об'єднували із зіставними сполучниками, кваліфікуючи як зіставно-протиставні [17: 399; 15: 473].

Протиставні сполучники виокремлюють на базі протиставних семантико-синтаксичних відношень, якими поєднані предикативні частини в складносурядному реченні чи однорідні члени в простому ускладненому реченні.

Зв'язок цих сполучників із протиставним семантико-синтаксичним відношенням дослідники кваліфікували неоднаково. Одні з них вважали, що “основну роль у створенні протиставних відношень відіграють антонімічні протиставлення лексичних засобів й однаковий тип структури предикативних частин” у складносурядному реченні [9: 64 – 65]. На думку інших лінгвістів, у вираженні протиставної семантики беруть участь не лише протиставні сполучники, певну роль відіграє і лексичне наповнення предикативних частин та однорідних членів речення, що дало їм підстави надати протиставним сполучникам статусу частково асемантичних сполучників [8: 80]. Треті вважали протиставні сполучники безпосередніми

виразниками протиставних семантико-синтаксичних відношень, тобто семантичними сполучниками [3: 304].

Таке лінгвістичне осмислення якісних характеристик протиставних сполучників не посприяло однозначному з'ясуванню низки важливих питань, пов'язаних зі зміною функціонально-стильових параметрів деяких із них, що зумовило потребу простежити нові тенденції в їхньому функціонуванні та окреслити широкі транспозиційні можливості протиставних сполучників.

У сучасній українській літературній мові у групі протиставних виокремлюють 8 сполучників: **а**, **але**, **да**, **зате**, **однак / одначе**, **проте**, **так**, для яких протиставне семантико-синтаксичне відношення є первинним. Для кількох сполучників це відношення є вторинним, тому їх кваліфікують як транспоновані у сферу протиставного відношення. До таких зараховано єднальні сполучники **та**, **і**, **й**, допустові сполучники **хоч (і)**, **хоча (й)** та підрядні часові сполучники **тільки**, **лиш** [7: 228; 11: 229]. Дехто з лінгвістів у групі протиставних виділяв парні градаційні сполучники **не тільки... а й**, **не лише... а й**, **не тільки... але й**, **не лише... але й** [1: 16 – 17, 19; 10: 214], не враховуючи експресивного навантаження другого складника цих засобів зв'язку

Із-поміж сполучників, які передають протиставну семантику, найвищою активністю, за спостереженням К.Г. Городенської, вирізняється сполучник **проте**, потісняючи в ужитку протиставний сполучник **однак** [6: 8] (*Таких видань теж з'являлося багато, **проте** не вони визначали ...основний зміст і спрямованість...* (Д. Наливайко); *Наразі досягти поставленої мети не вдалося, **проте** інтенсивність обстрілів значно знизилася* (Д., 13.01.08). Цю саму тенденцію спостерігаємо і далі, пор.: *У приймальні Томпсона вже висловили готовність провести розслідування інциденту, **однак** зазначили, що наразі ще не отримали листа* (УМ, 07.06.08); *Виявляється, це можливо, **однак** потребує клопіткої праці в поєднанні із ґрунтовними знаннями* (СВ1, 11.08); *Жінці доведеться важко, **проте** надія ще є* (ЗВ, 23.10.09); *Є чимало гіпотез, здогадок, **проте** багато з них ще чекають пояснень, які б*

задовольнили допитливих (М. Янко); ...продаж згубного товару міліціонери організували, в основному, у Харкові, **проте** завозили його з усіх регіонів країни (УМ, 16.10.09); Він [Сергій] добре розумів, що чинить нерозумно, **проте** нічого не міг із собою вдіяти: серце диктувало свої умови (Жит., 5.08.10, с. 2).

Але протиставний сполучник **однак** функціонує в газетній і художній мові як засіб виокремлення парцельованої предикативної частини у складносурядному реченні (Передбачається зробити сертифікат тестування не однорічним. **Однак** випускники попередніх років, які бажують підвищити свої оцінки, можуть брати участь у повторному тестуванні (УК, 20.03.10); Бульдозерист був якийсь наполоханий та збентежений. **Однак** товстунчика мало цікавив його внутрішній стан (В. Терен). Н.А. Конопленко констатує, що сполучник **однак** як засіб інтонаційного виокремлення інформації в парцельованій предикативній частині “обмежує кількісний та якісний вияв першої або уточнює її, заперечуючи в чомусь її зміст” [12: 107]. Зате в різностильових текстах частіше надibuємо на складносурядні речення, виразником протиставних семантико-синтаксичних відношень у яких є сполучник **однак** – фонетичний варіант сполучника **однак**, що, як зауважує І.Я. Завальнюк, увиразнює розмовний характер висловлення [11: 229] (Питання про відновлення трансляції російських скандалів поставили на порядок денний сесії, **однак** потрібної кількості голосів проект рішення не набрав (УМ, 25.11.08); Зі слів директорки Аліни Герасименко, центр “Нова Хвиля” відкрили нещодавно, **однак** він уже має своїх клієнтів (ГПУ, 12.05.10), що дедалі частіше проникає в позицію парцельованої предикативної частини в складносурядному реченні (Господарям немовби навіть пропонували навзаєм двокімнатну квартиру в розташованому не так уже звідси й далекому Дніпродзержинську. **Однак** Семені рідне село відмовилися покидати навідріз (УМ, 20.11.08); На вродливу південноафриканку дуже розраховували. **Однак** Шарліз відмовилася від зйомок, не пояснивши причини (УМ, 15.10.09); Це означає, що кожна школа

мусить мати свій розрахунковий рахунок, свого бухгалтера... **Однак** для частини шкіл, особливо сільських, це – проблема, тому що є страх, як розпорядитися фінансовими ресурсами... (ОУ, 13.10.09).

Тенденцію до орозмовлення художніх текстів засвідчує і дедалі помітніше використання в сучасній українській художній прозі протиставного сполучника **так**, уживання якого дослідники обмежували фольклором і мовою деяких українських письменників [13: 166] К.Г. Городенська наголошує, що сполучник **так** сьогодні використовують у ролі виразника протиставної семантики з відтінком протилежності чи невідповідності як стильовий варіант протиставного сполучника **але** [7: 219], напр.: Ближній. *Кавав, не лізьте вже, так ...пруться й пруться* (В. Захарченко); *Туди збираються всі волоцюги, розбійники, ...так усі вони збираються, щоб спустошувати навколишні землі...* (Д. Наливайко); Батіг. *Подержали б і ще вашого [Олениного] хлопчиська, так несла вже* (В. Захарченко); *...проїжджали й Сонячне, і Вишневе, і Яблунці, так ...встав на Чортоярах* (В. Терен). Як бачимо, широке проникнення **так** в усі функціонально-стильові сфери сучасної української літературної мови зумовлює тенденцію до набуття ним статусу стилістично нейтрального, загальноновживаного.

Проте функцію виразника протиставних семантико-синтаксичних відношень із компенсувальним значенням, як і раніше, послідовно виконує протиставний сполучник **зате**, напр.: *Віктор Маркович не зміг урвати важливої розмови по телефону, зате Толя ...не забарився* (В. Діброва); *У вересні китиць залишалось всього кількадесят, зате вони ставали досяглими, як у Токаї...* (Т. Прохасько). К.Ф. Герман, аналізуючи такі синтаксичні конструкції, вказує на компенсувальне протиставлення змісту постпозитивного елемента, що містить відшкодування, винагороду, про яку йдеться в препозитивній частині складносурядного речення [4: 41].

Помітне розширення тенденції до залучення парцельованих структур із протиставними сполучниками **зате**, **проте**, напр.: *Той, що дістав ногою в*

щелепу, також лежить непорушно. **Зате** інший підносить постріл... (Марина і Сергій Дяченки); *Іноді він [тато] водив нас на цвинтар – на ньому вже нікого не ховали... **Зате** там було багато дуже гарних надгробків...* (О. Луцишина); *Дівчину звільнили з в'язниці. **Проте** незабаром вона померла* (Журавл., 07.08); *Усі підрозділи цеху з виробництва зефіру оснащені сучасним автоматизованим обладнанням, у виробництво впроваджені нові технології. **Проте** наш зефір зберігає смак, знайомий з дитинства* (ГПУ, 21.12.08). Т.В. Шевченко наголошує, що в парцельованих складносурядних реченнях із протиставними сполучниками “розрив структури речення відбувається не спонтанно, а в результаті запланованого та стилістичного мотивованого членування складносурядної синтаксичної конструкції. Парцеляція збільшує інформативність повідомлення, бо до об’єктивної інформації, закладеної в синтаксемі, додається авторська оцінка, яка проступає завдяки актуалізації частини висловлення ” [18: 92 – 93]. І.Я. Завальнюк зауважує, що парцеляція складносурядних речень у газетних контекстах є свідченням суб’єктивізації висловлення, оскільки парцельований компонент містить особливу для автора інформацію, яку він прагне розширити й увиразнити, посилюючи таким чином авторське Я [11: 304].

Для стилізації писемного мовлення під усне сучасна періодика та художня література використовують неповні та парцельовані синтаксичні одиниці з протиставними сполучниками. Широко вживаними на шпальтах сучасних газет є складносурядні протиставні речення, друга предикативна частина яких виражена неповним реченням, завдяки чому автори увиразнюють її протиставно-зіставне (*Інші тадзиньки відмовляють своїх тадзів брати до рук рушницю, а вона ні* (М. Матіос), обмежувально-компенсувальне (*Матч Туреччина – Вірменія жодного турнірного значення не мав, **зате** – величезне політичне* (УМ, 16.10.09) чи узагальнене протиставне значення (*Її тіло з роками набрало трохи ваги, **але** не надто* (Ю. Андрухович).

Помірне розширення функціонально-стилістичних параметрів протиставних сполучників **проте**, **одначе**, **зате** спричинює звуження активності протиставного сполучника **але**, який, проте, кардинально не змінив своїх позиційних ознак у текстах наукового стилю кінця ХХ – початку ХХІ століть, передає протиставну семантику найзагальніше і, як стверджують лінгвісти, найбільш цілеспрямовано завдяки своїй недиференційованості [14: 616 – 617], напр.: *Проблема смерті й безсмертя вирішується поетом із гуманістичних позицій: герой гине, але залишається в читацькій свідомості як творча особистість...* (М. Ткачук); *Зазвичай, із дзеркалом асоціюється кришталево прозора джерельна вода, але для відображення тіней підсвідомості необхідна саме темна й непрозора вода болота* (В. Дмитрук). Протиставний сполучник **але** підвищує свою активність, поєднуючи обірвану предикативну частину до попередньої в складносурядному реченні, що вказує на перервність процесу висловлення й акцентує увагу читача на нереалізованості однієї з подій [7: 31], напр.: *Юдіф Моріцівна. Я хотіла вберегти його від страшної правди, але...* (М. Руденко); *Завідувач музею зранку до вечора оббиває пороги кабінетів, доводить, що то ж гине державний скарб, але, але...* (В. Стадниченко).

В українській літературній мові означеного періоду спостерігаємо тенденцію до активізації сполучника **та** як виразника протиставних семантико-синтаксичних відношень між однорідними членами в простому (*Довго шукали солдати те скло у воді, та так і не знайшли* (М. Янко) та предикативними частинами в складносурядному реченнях (*Потворко рвонувся був слідом, почав кричати, ...та за гуркотом і рвищем його вже ніхто не чув* (В. Терен). Свого часу дослідники наголошували, що вираження сполучником **та** протиставної семантики не досить чітке, бо тут збережено “відтінок приєднання й додавання, властивий йому в єднальній функції” [13: 165 – 166]. Зрідка надibuємо на речення, у яких **та** в супроводі з частками *лише*, *тільки* функціонує в протиставно-обмежувальній ролі, де, за твердженням лінгвістів, “вплив першого елемента сурядної конструкції на

певну ситуацію послаблений наявністю другого” [5: 81], напр.: *Експозиції, які підтверджують диявольську жорстокість радянської тоталітарної системи, в Україні вже чимало, **та** лише в музеї, відкритому позавчора, ... нарешті вперше у вітчизняній практиці названо прізвища “червоних садистів”* (УМ, 13.10.09); *Оспорювати правомірність такої анафеми можна скільки завгодно – **та тільки** Польща в ситуації, що склалася, ставала ізгоєм...* (ДТ, 8 – 14.11.08).

На відміну від **та**, єднальний сполучник **і** зрідка виступає в ролі виразника власне протиставної семантики, натомість частіше набуває стилістичної ваги як маркер протиставно-допустових семантико-синтаксичних відношень, завдяки чому він, часто увиразнений конкретизатором, поповнює арсенал сполучників сурядності-підрядності, поєднуючи предикативні частини в складносурядному реченні (*Із двох учорашніх новин важко вибрати одну – найважливішу, **і все ж** довгоочікуваною та бажаною звісткою для більшості киян буде скасування нових тарифів на житлово-комунальні послуги, які діяли в столиці з першого червня* (УМ, 15.10.09) чи однорідні члени речення в простому реченні (*Щовечора, перенасичений враженнями від побаченого й почутого, до безтямі втомлений **і все ж** радісно задоволений, я падав на ліжко...* (В. Стадниченко).

Щодо сполучників, транспонованих зі сфери підрядних у сферу протиставних семантико-синтаксичних відношень, зазначимо, що особливою активністю в ролі виразника неспеціалізованих семантико-синтаксичних функцій із протиставно-обмежувальним значенням сьогодні вирізняється часовий сполучник **тільки** як еквівалент протиставного **але** [7: 227 – 22], напр.: *Але не відлетів, чи відлетів, **тільки** нікому про це не повідомив, і тепер мене викликають до поліції* (Н. Сняданко); *І поряд із цим – усвідомлення свого призначення, виконувати яке він міг – до певного часу – **тільки** тасмно, ночами* (Г. Бердник). Одні дослідники відзначають, що в таких складносурядних реченнях маємо відхилення від норми, що вказує на

ненормативність висловлення [19: 31], інші констатують, що тут “повідомляється про такі явища, перше з яких тільки передбачається здійснити, але це обмежується другим явищем, яке не дає змоги здійснити передбачене” [14: 616].

Дещо рідше в ролі реалізатора протиставної семантики вживається сполучник **лиш** (*Танцюй собі, лиш пальчика не вріж* (Л. Костенко); Борис Гуля. *Так, проект виготовлено, лиш за нього ми й досі не розраховалися* (Ж., 20.11.09) для вираження застереження у виконанні певної дії.

Групу протиставних сполучників виокремлює також помірне функціонування допустових сполучників **хоч (і), хоча (й)**, (первинна семантико-синтаксична функція – вираження допустових семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядному реченні [7: 245 – 246]) у ролі виразників протиставних семантико-синтаксичних відношень із допустовим відтінком, що спричинює тенденцію до звуження функціонально-стильових параметрів донедавна широко використовуваного **але** в сучасній українській прозі (*Ось і довелося перейти на нові методи – хоч і нині на корабель можуть забратися шибеники з човнів по якірному ланцюгу...* (КВ, 14 – 20.11.08); *...президент не побоявся публічно виступити проти, хоча це навряд чи додало йому прибічників серед звичайних виборців* (ДТ, 8 – 14.11.08).

Слабке закріплення протиставних сполучників за спеціалізованою семантико-синтаксичною функцією уможливорює транспозиційні переходи деяких із них у сферу приєднувальних семантико-синтаксичних відношень. Особлива активність у вираженні приєднувальної семантики припадає на сполучники **але, зате**, які приєднують переважно неповне речення до основного з додатковими значенневими відтінками, напр.: *...перша злетіла й страхала свого невірного прочуханом, відразу пустилася шулікою в колотнечу... Але не на парубка-чоловіка...* (Є. Концевич); *Сторінку вони ще так-сяк переглянуть. Але не більше* (В. Діброва); *Наталі прийшла хай і не*

наступного дня, а лише під кінець тижня. **Зате** з пакунком і напарфумлена (В. Діброва) для стислого передавання змісту висловлення, економії викладу думки й експресивного увиразнення додаткової інформації. За спостереженнями П.С. Дудика, такі неповні приєднувальні конструкції ”є в переважній більшості випадків лексично новими комунікативними одиницями, які поширюють зміст окремих членів цього речення або й увесь його зміст” [10: 209].

Для мови української преси та художньої літератури означеного періоду характерне введення в контекст за допомогою сполучника **а** приєднувальної конструкції до попередньої, яка має фразеологізовану структуру [7: 14], напр.: *Чого-чого, а вороння над Україною завжди було досить* (Л. Костенко); *Хоч там як, а перетворити 400-сторінкову розповідь “про себе хорошого” ...під силу лише високому професіоналові* (УМ, 06.09.09) для увиразнення додаткової інформації, експресивізації мовлення та надання йому розмовного характеру.

Протиставні сполучники одночасно з іншими лексичними та граматичними елементами виражають протиставні семантико-синтаксичні відношення у складносурядному та простому ускладненому реченнях, що надає їм частково асемантичного статусу в системі сполучникових засобів сурядності.

Отже, із кінця ХХ століття стали помітні зміни у функціонуванні найуживаніших протиставних сполучників української мови. Для реалізації протиставної семантики між предикативними частинами у складносурядному реченні найактивніше залучають протиставні сполучники **проте**, **зате**, які обмежують використання стилістично нейтральних сполучників **але**, **однак**. Розширює функціонально-стильові параметри як виразник протиставних семантико-синтаксичних відношень у складносурядному реченні сполучник **так** відтінком протилежності чи невідповідності.

Слабке закріплення протиставних сполучників за однойменним типом семантико-синтаксичного відношення уможлиблює їхню транспозицію в

інші семантико-синтаксичні сфери. Помітно активізується тенденція до розширення транспозиційних можливостей протиставних сполучників **але, зате** у сферу приєднувальних семантико-синтаксичних відношень.

Унаслідок послаблення семантико-синтаксичного навантаження у сферу факультативних (протиставних) семантико-синтаксичних функцій проникають єднальні **та, і, й**, часові **тільки, лиш**, допустові **хоч (і), хоча (й)**, із-поміж яких найактивнішим у цій ролі є сполучник **та**.

Відзначені зміни у вживанні протиставних сполучників дають підстави констатувати тенденцію до розширення їхніх функціонально-стилістичних параметрів та перспективних транспозиційних переходів в інші семантико-синтаксичні сфери сурядності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С.П. Структура складного речення в українській мові : [навч. посібник] / С.П. Бевзенко. – К. : КДПШ ім. О.М. Горького, 1987. – 79 с.
2. Булаховський Л.А. Сполучники і сполучні групи (речення) / Л.А. Булаховський // Вибрані праці : В 5 т. – К. : Наук. думка, 1977. – Т. 2. Українська мова. – С. 498 – 543.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1993. – 368 с.
4. Герман К.Ф. Структурно-семантичний аналіз складносурядних речень сучасної української літературної мови / К.Ф. Герман. – Чернівці, 1973. – 54 с.
5. Глушкова Г.М. Структурно-семантичні типи сурядності: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Глушкова Галина Миколаївна. – Донецьк, 1998. – 184 с.
6. Городенська К. Функціональні зони сполучників в українській науковій мові / Катерина Городенська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К. : КНЕУ, 2005. – Вип. VI. – С. 7 – 13.

7. Городенська К. Граматичний словник української мови. Сполучники / Катерина Городенська. – К. ; Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
8. Городенська Г. Сурядні сполучники української мови на тлі семантико-синтаксичних відношень / Катерина Городенська // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність : зб. наук. доповідей. – К. : ВИДАВНИЧИЙ ДІМ ДМИТРА БУРАГО, 2009. – С. 78 – 88.
9. Гудименко Н.П. Сложные предложения с союзом “и” в научной речи / Н.П. Гудименко // Вопросы грамматики и лексики современного русского языка. – М. : МГПИ им. В.И. Ленина, 1975. – С. 53 – 71.
10. Дудик П.С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Просте речення: еквіваленти речення / П.С. Дудик. – К. : 1973. – 288 с.
11. Завальнюк І.Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти: монографія / І.Я. Завальнюк. – Вінниця: Нова Книга, 2009. – 400 с.
12. Коноplenко Н.А. Текстотвірний потенціал парцельованих конструкцій : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Коноplenко Наталія Анатоліївна. – Донецьк, 2007. – 186 с.
13. Курс сучасної української літературної мови / [за ред. Л.А. Булаховського]. – К. : Рад. школа, 1951. – Т. II. Синтаксис. – 408 с.
14. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
15. Сучасна українська літературна мова : [за ред. А.П.Грищенка]. – К. : Вища школа, 1993. – 366 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Морфологія : [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.
17. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 516 с.

18. Шевченко Т.В. Парцеляція в українському поетичному мовленні в другій половині ХХ століття : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Шевченко Тетяна Василівна. – Дніпропетровськ, 2007. – 196 с.
19. Шувалова С.А. Смысловые отношения в сложном предложении и способы их выражения : [под ред. В.А. Белошапковой] / С.А. Шувалова. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 159 с.

Veselska H.

NEW PHENOMENA IN FUNCTIONALLY-STYLISTIC USAGE OF
ADVERSATIVE CONJUNCTIONS IN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE
OF THE END OF THE XX – THE BEGINNING OF THE XXI CENTURIES

In the article the changes in the functioning of the most used adversative conjunctions in the language of Ukrainian press and artistic literature of the end of the XX – the beginning of the XXI centuries have been investigated, weak semantic-syntactic specialization of adversative conjunctions has been explained and their transiting resources have been determined.

Key words: adversative conjunctions, transiting semantico-syntactical sphere, compound sentences, parceling constructions, conjunctive sentences.